

Majtényi György

Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről

Nem feltétlenül kell szinkronitást tételezni a történelmi időben zajló folyamatok és az ezekről szóló tudományos diskurzus között. Időbe telik, mire egy társadalmi jelenséget a tudomány a saját eszköztárával, fogalmilag képes lesz megragadni. A megteremtett kategóriák ugyanakkor túlélhetik azt az időszakot, amelynek vizsgálatára a tudomány eredetileg őket alkotta: „mivel e fogalmak közelebb állnak hozzánk, mivel érthetőbbek a valóságos jelenségeknél, amelyeknek megfelelnek, természetes módon hajlunk arra, hogy fölcseréljük őket az eredeti jelenségekkel, sőt, hogy őket tegyük gondolkodásunk tárgyává.”¹

A közismert kritika szerint a hagyományos társadalomtörténet-írás nemcsak elméleteit és módszereit, de pozitívizmusát is a természettudományos gondolkodásmód hatása alatt fejlődő társadalomtudományoktól kölcsönözte. A társadalmi rétegződés leírására a történészek különböző fogalmi modelleket alkalmaznak; e struktúraleíró fogalmak többnyire a földrajzból vagy az építészetből vett metaforák, melyek már önmagukban is azt sugallják, hogy a társadalomban hierarchikus rend uralkodik. A historikusok közül sokan így „alsó” és „felső” „rétegekről”, „osztályokról”, „alap” és „felépítmény” viszonyáról beszélnek, s az egyéneket különböző helyzetű társadalmi csoportok tagjaiként különböztetik meg. E csoportokat sok esetben a földtani rétegekéhez hasonlatos statikus mozdulatlanságban ábrázolják.² Mintha a kortársak a térben is szemléltethető rendben elhelyezkedő, a „fent” és a „lent” metaforáival jellemezhető pozíciókat foglaltak volna el.

Többben rámutattak e hierarchikus szemlélettel szemben az egyes társadalmi pozíciók értékének viszonylagosságára, továbbá arra, hogy a rétegződés és a társadalmi változás leírása során alkalmazott egyes fogalmak (az osztály, a réteg vagy a társadalmi mobilitás) használatakor a történészek többnyire automatikusan elfogadják e hierarchikus rend létezését, anélkül, hogy eseti példák kapcsán empirikusan bizonyítanák az adott modell érvényességét. A közismert kritika szerint a hagyományos társadalomtörténet-írás a modernitás termékének tekinthető, s ebből következően modernista szemléletet tükröz, ami a „nagy emancipatorikus narratívák” uralmát, a kortársak valóságától idegen elméleti-fogalmi konstrukciók alkalmazását jelenti.³

1 Durkheim 1978: 37. A történetírás kategóriáinak és az ezekhez kapcsolódó elméleteknek a megszülető történeti munkákra gyakorolt hatásáról részletesen ír Fulbrook 2002: 74–97.

2 Burke 1994: 58.

3 E nézetet talán leghangsúlyosabban Patrick Joyce fogalmazta meg Geoff Eley és Keith Nield konferencia-előadását bíráló cikkében. Álláspontja szerint az osztályfogalom hegemoniája határozza meg az említett szerzők társadalomszemléletét. Megjegyzendő, hogy Joyce írásában sajátos mó-

Egy adott történeti jelenség ábrázolása jelentős mértékben a történetírás idejében zajló folyamatok, így a historikusokat ért elméleti – nem kis részben ideológiai – hatások függvénye is.⁴ Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a társadalomtörténet fogalmi nyelve milyen kapcsolatban áll a „valóságos”, a kortársak életvilágában megtapasztalt jelenségekkel, a historikusokat saját fogalmaik, értelmezéseik felülvizsgálatára szorította. Többen az egyes kategóriák mesterséges voltára hívták fel a figyelmet: arra, hogy az egyes fogalmak jelentése a kutató szándékainak és a vizsgálat tárgyának megfelelően változott és változik.

Csak a társadalomtörténet-írás többszörös időhöz kötöttsége jegyében szemlélhető az, hogy egy adott kor társadalmát mikor hogyan ábrázolták a historikusok. Reinhart Koselleck ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Mivel a szavak fennmaradása önmagában nem elégséges jele a tárgyi viszonyok maradandóságának, s mivel a fokozatosan változó viszonyok – épp fordítva – a legkülönbözőbb kifejezéseket ölthetik, a fogalomtörténeti módszer elengedhetetlen feltétele a társadalomtörténeti kérdésfeltevéseknek.”⁵

TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS – A STRUKTÚRAVIZSGÁLATOKRÓL

Az államszocialista országok történetével foglalkozó historikusnak azzal a jelenséggel is szembe kell néznie, hogy forrásait s az e társadalmakról született korabeli munkák nyelvezetét és fogalomhasználatát igen erősen áthatja az elmúlt rendszer ideológiája. Közismert, hogy a pártállamban korlátozottak voltak a társadalomelmélet és a statisztika lehetőségei. Az elmúlt korszakban a társadalmi rétegződés vizsgálata a rendszer legitimitációját érintő, lényegi kérdésnek számított, így sokáig kizárólag az ideológusok, propagandisták terrénuma volt. Az egységes munkásosztály, szövetkezeti parasztság és értelmiség elméleti modellje, a „két osztály egy réteg” elve jó időre lehetetlenné tette a társadalmi rétegződés mélyebb vizsgálatát. (A „sztálini modell” szerint a „szocialista társadalomban” a termelőeszközökhöz való viszony alapján két osztályt és egy réteget lehetett/kellett megkülönböztetni egymástól: az állami tulajdon alapján szerveződő munkásosztályt, a szövetkezeti tulajdon talaján álló parasztságot – az állami és a szövetkezeti ipar dolgozóit –, illetőleg a velük szövetséges értelmiséget.) A munkás–paraszt–értelmiség fogalmi „szentháromság”

---

don a szerzők konferencia-előadása alapján egy akkor még kiadatlan kötet anyagát tette kritika tárgyává (Joyce 1995, a szerzők válaszát lásd Eley–Niell 1995: 355–364).

4 Nem hagyhatók természetesen figyelmen kívül a történészeket ért politikai-ideológiai hatások sem. Az ötvenes évek vége felé az Egyesült Államokban például a társadalomtörténet kedvelt területévé vált a fiatal radikális eszméket valló historikusoknak. Egy találó megjegyzés szerint a konzervatív társadalomtörténészek ekkoriban éppoly számosan voltak, mint a republikánus népénekesek (Novick 1990: 440). Nagy-Britanniában a hatvanas évektől fellendülő társadalomtörténet szintén igen erős marxista gyökerekkel rendelkezett (Fox-Genovese–Genovese 1988; Wilson 1993: 18–19). Németországban a „társadalomtudományos történetírás” megteremtése ezzel szemben liberális szemléletű, a modernizációs teóriák jegyében író historikusok nevéhez fűződik (a „társadalomtudományos történetírás” történetéhez: Wehler 1998: 143).

5 Koselleck 2003: 141.

gyeében fogant az ötvenes években született társadalom-leíró munkák többsége, ezek így nyilvánvalóan a hatalmi diskurzus termékei.⁶ Szociológia csak a hatvanas évektől kezdődően létezhetett Magyarországon.⁷

A hatvanas évektől az ún. „munkajelleg-csoportok” különválasztásának gyakorlata hozott jelentős változást a társadalomkutatás módszereiben és eredményeiben. Először Hegedűs András tette kritika tárgyává a tulajdonviszonyok alapján két osztályt megkülönböztető modellt, midőn amellett érvelt, hogy az csak a kapitalista társadalmak szerkezetének leírására alkalmas. Hasonló bírálatot fogalmazott meg Ferge Zsuzsa is, de ő a rétegződéshez már empirikus alapon közelített, és megállapításait a KSH-ban készült háztartási statisztikákra építette. Ezekből vonta le azt a következtetést, hogy immár nem a tulajdonviszonyok tekinthetők a társadalmi tagolódás alapjának, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíció.⁸ E pozíció alapján határozta meg a munkajelleg-csoportokat, melyeket nem azonosított a foglalkozási csoportokkal, s nem állított fel közöttük egyértelmű hierarchiát sem. Az 1963-as rétegződésvizsgálat adatainak elemzésekor hét aktív⁹ és egy inaktív munkajelleg-csoportot (nyugdíjasok) különböztetett meg. (Az egyes csoportok elhatárolásánál meghatározó szempont volt, hogy fizikai vagy szellemi munkát végzőkről van-e szó.¹⁰) A szociológusok ennek nyomán a „társadalmi munkamegosztást” tartották az egyik leglényegesebb differenciáló erőnek, a csoportképződés alapjának,¹¹ és ez a későbbiekben számos más lehetséges szempont negligálásához vezetett.

6 Erről részletesen lásd Horváth 2002: 345–358.

7 Ahogy Tamás Pál megállapítja: „Magyarországon a modern szociológia önálló intézményrendszerrel, szakmai-politikai ambíciókkal és megismerési programmal a hatvanas évek első felében jelent meg” (Tamás 1988: 455). 1961-ben alakult meg az MTA Szociológiai Bizottsága, 1963-ban pedig az MTA Szociológiai Kutatócsoportja (később Intézete). 1967-ben hozták létre az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét, majd 1970-ben egy agit-prop. bizottsági határozat nyomán az ELTE Szociológia Tanszékét (később: ELTE Szociológiai Intézete), s ezzel megindult a szociológia oktatása az egyetemen (Tamás 1988: 480). A magyar szociológia hatvanas évekbeli történetéhez részletesen lásd Szántó 1998.

8 Hegedűs 1964; Ferge 1966; összefoglalóan Szabari 2002.

9 A társadalmi rétegződés leírására alkalmas modellnek Ferge Zsuzsa a következőt tartotta: I. Szellemi foglalkozásúak: 1. Vezető állásúak és értelmiségiek: 1/a Államigazgatási és gazdasági vezetők (a hatalmi hierarchia csúcsa), 1/b Magasan kvalifikált szellemi dolgozók (a tudásszint hierarchiájának csúcsa); 2. Egyéb szellemi dolgozók: 2/a Középszintű szakemberek, 2/b Irodai dolgozók. II. Fizikai foglalkozásúak nem mezőgazdasági jellegű munkakörben: 1. Szakmunkások: 1/a Anyagi termelésben (ipar, építőipar, esetleg közlekedés), 1/b Más ágakban; 2. Betanított munkások: 2/a Anyagi termelésben (ipar, építőipar, esetleg közlekedés), 2/b Más ágakban; 3. Segédmunkások; 4. Hivatalsegéddek, stb. III. Mezőgazdasági fizikai dolgozók: a/ Állami gazdasági munkások mezőgazdasági munkakörben, b/ Termelőszövetkezeti tagok, mezőgazdasági fizikai munkát végzők, c/ Egyéni parasztok, d/ Mezőgazdasági napszámosok, alkalmi munkások (Ferge 1969). A statisztikai adatok elemzésénél többnyire a következő munkajelleg-csoportokat különböztette meg: 1. vezető állásúak és értelmiségiek, 2. középszintű szakemberek, 3. irodai dolgozók, 4. szakmunkások, 5. betanított munkások, 6. segédmunkások, hivatalsegéddek stb. 7. mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak. Esetenként külön kategóriaként kezelte még a (8.) nyugdíjasokat és kereset nélkülieket, vagy a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúakon belül megkülönböztette a (7.) mezőgazdasági munkásokat és a (8.) napszámosokat, alkalmi munkásokat.

10 Ferge 1969, különösen „A társadalmi munkamegosztás mint a társadalmi rétegződés alapja szocialista viszonyok között. Elméleti dimenziók” című alfejezet (Ferge 1969: 77–85).

11 Ferge Zsuzsa ezzel kapcsolatban megállapította: „A munkamegosztás természetesen nemcsak elvont tárgyi viszonyokat jelent, hanem az emberek vagy emberek csoportjai között kialakuló kapcsolatok rendszerét is. Ezek a viszonyok [...] a leglényegesebb társadalmi viszonyok.” (Ferge 1969: 78.)

E csoportokat később rétegeknek nevezték,¹² aminek egyik oka feltehetőleg az volt, hogy alternatív strukturáleuró modellt kívántak állítani a rendszer ideológiája által elköptatott és ezért óvatos kritika tárgyává tett marxi osztályelmélet helyébe. Andorka Rudolf ugyanakkor jogosan állapította meg, hogy az ekkor megalkotott rétegmodell leginkább mégis Max Weber munkamegosztás szerinti osztályfogalmával rokonítható.¹³ (Megjegyzendő, hogy a rétegződésvizsgálatokkal közel egy időben jelent meg Magyarországon Kemény István előszavával Max Webertől egy szemelvénygyűjtemény *Gazdaság és társadalom* címen.¹⁴) Andorka rétegmodell-elméletét többen „marxista” perspektívából bírálták, mivel abban az állami ideológia, a munkásosztály hatalmáról szóló tézisek kritikáját látták. Az önálló tudományágként megszülető magyar szociológiát a pártvezetés később többször is kárhoztatta a „nyugati polgári szociológiához” való kritikátlan viszonya miatt.¹⁵

A konkrét vizsgálatok mindazonáltal konvertálhatónak bizonyultak a pártállam ideológiájának fogalmi nyelvére; a statisztikusok megteremtették az átjárhatóságot a munkás, paraszt, értelmiségi kategóriák irányába, ami szükséges volt ahhoz, hogy az empirikus kutatások zöld jelzést kaphassanak. Mivel a szociológia közös nyelvet talált a kádári hatalommal, úgy tetszett, hogy sajátos közvetítő szerepbe került a társadalom és a hatalom között. (E pozíció megtartása érdekében ugyancsak alkalmazkodni kényszerült a rendszer ideológiájához.)

A pártvezetés 1974-ben határozatot adott ki a munkásosztály fogalmának meghatározásáról, majd ennek nyomán meghatározták a társadalom osztály- és rétegtagozódásának vizsgálatánál alkalmazandó statisztikai csoportosítási rendszert. Újfént leszögezték, hogy „a munkásosztály társadalmunk vezető ereje, a hatalom birtokosa. Hatalmát a parasztsággal szövetségben a párt útján valósítja meg.” A munkásosztály fogalmát ennek megfelelően meglehetősen tágan értelmezték: az állami és a szövetkezeti ipar összes fizikai dolgozóját e kategóriába sorolták, ideértve a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, az egészségügyben, a „kulturális ellátás” területén foglalkoztatottakat, sőt a közvetlen termelésirányítói munkakörökben dolgozó szellemieket is. Ezután már csak egy rövid számtani művelet hiányzott ahhoz, hogy a munkásosztály „vezető szerepét” a társadalomban, s ennek révén a hatalom, tehát a „munkáspárt” uralmának legitimitását „bizonyítani” tudják: „a kereső lakosságból ma mintegy kétmillió hétszázezer a munkás, kétszázötvenezer a művezető és technikus, és félmillió a nyugdíjas munkás, vagyis a munkásosztály száma jelenleg mintegy három és

12 Andorka Rudolf például gyakorlatilag egyenlőségjelet tett a Ferge Zsuzsa által definiált munkajelleg-csoportok és saját, a foglalkozási viszony alapján meghatározott kategóriái közé, amelyeket rétegeknek nevezett.

13 Andorka 1995a: 35–36.

14 Kemény István a kötet előszavában kiemelte, hogy „A rendek és osztályok történelmi tárgyalásában a termelési eszközök tulajdona mellett Weber igen nagy jelentőséget tulajdonított a katonai eszközök (fegyverek, ellátás) és az igazgatási eszközök tulajdonának... A modern bürokratikus államhatalom kialakulását és fejlődését vizsgálva döntő lépésnek minősítette az említett eszközök fokozatos államosítását.” (Kemény 1992: 49.)

15 Az MSZMP Központi Bizottsága Agit. Prop. Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és a további feladatokról. 1967. október. Magyar Országos Levéltár (=MOL), M-KS. 288. f. 41/1967/85. ő.e.

félmillió fő”.¹⁶ A későbbiekben az állampárt ideológiájából következő fogalmi hármasságnak megfelelően (munkás, paraszt, értelmiségi bontásban) is elkészítették a háztartás-statisztikákat.¹⁷ Eme általános kategóriák alkalmazása a gyakorlatban egyfelől azt jelentette, hogy ideológiai védőhálót húztak a statisztikai vizsgálatok fölé, másfelől némi módszertani bizonytalanságot eredményezett (pl. a hetvenes években a mezőgazdasági fizikai munkajelleg-csoportban szerepeltették a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági munkát végző tagjait, alkalmazottait is).¹⁸

1977-ben a párt Központi Bizottságában jelentést készítettek a szociológia helyzetéről. E jelentés megállapította, hogy „a kutatók marxista társadalomelméleti megalapozottsága sok esetben ma sem kielégítő”. Hangsúlyozták továbbá, hogy a „polgári szociológia által kialakított kutatási technikáknak és módszereknek a szocialista társadalom viszonyaira való alkalmazása kritikai adaptációt, megfelelő marxista elméleti felkészültséget feltételez.”¹⁹ Ezt követően mégis a pártállami ellenőrzés lanyhulása volt érzékelhető. Az „ideológiai olvadás” jeleként 1985-ben a párt illetékes fórumán az „alapkategóriák” módosítását javasolták, így például a „nem fizikai” (szellemi) foglalkozásúak csoportját két kategóriára lehetett bontani: „értelmiségiekre” és „alkalmazott szellemi dolgozókra”.²⁰

A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől – részben a gazdasági változások következményeként – a rétegmodell már nem tűnt alkalmasnak a társadalmi szerkezet leírására, így a szociológusok közül többen differenciáltabb kategóriarendszer kialakítására tettek kísérletet. A társadalmi rétegződés-vizsgálatok során az ekkor már sematikusnak tetsző munkajellegcsoport-vizsgálatok kritikájaként a kutatók a foglalkozásszerkezet mellett elsősorban Max Weber-i és Pierre Bourdieu-i hatásra a különböző élethelyzetek és életstílusok leírására törekedtek.²¹ Az 1981–1982. évi adatfelvétel elemzésénél – a Kolosi Tamás, Bokor Ágnes és Utsi Ágnes által – alkalmazott státuscsoport-modell már ezt a szemléletmódot tükrözte. Kolosi Tamás nevéhez fűződik a státuscsoport²² fogalmának

16 MOL, M-KS. 288. f. 7/1974/447. ó.e.

17 Először a Titkárság tárgyalta 1974. február 25-ei ülésén a Központi Bizottság „irányelveit a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről”, (MOL, M-KS. 288. f. 7/447. ó.e.) majd miután a Központi Bizottság is megvitatta 1974. március 19–20-án (MOL, M-KS. 288. f. 4/1974/125–126. ó.e.), a Titkárság 1974. április 16-i ülésén véglegesítette a beterjesztett irányelveket és a határozati javaslatot (MOL, M-KS. 288. f. 7/1974/452. ó.e.). 1975-ben az MSZMP Központi Bizottsága a Központi Statisztikai Hivatalt bízta meg egy osztályelméleten alapuló rétegződésmodell kidolgozásával, mely előírta, hogy az osztályokon belül kell elkülöníteni az egyes rétegeket. E séma alapján vizsgálták később a magyar háztartások jövedelemszerkezetét (Andorka 1995a: 36–37).

18 Róbert 2000: 226.

19 Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának tájékoztató jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a szociológia helyzetéről és feladatairól. MOL, M-KS. 288. f. 41/1977/281. ó.e.

20 Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya tett javaslatot a Titkárságnak a statisztikai csoportosítási rendszer módosítására, melyet előbb a Titkárság, majd a Politikai Bizottság elé terjesztettek. MOL, M-KS. 288. f. 7/1985/727. ó.e.

21 Kolosi 1984, 1987.

22 „...a hasonló státusú egyének összességét – kissé eltérően a weberi fogalomhasználatától – státuscsoportnak nevezünk, hiszen státusaik közössége az, ami együvé sorolja őket.” (Kolosi 1987: 67.) Az „ösvér-szóösszetétel” már önmagában is Max Weber fogalomhasználatára utalt, hiszen a rend (Stand) weberi fogalma az amerikai fordításokban status-ként szerepel.

kidolgozása, mely új lehetőséget kínált a társadalomszerkezet leírására. Ő a foglalkozási viszony helyett egy, az élethelyzet fogalmában definiált komplex szempontrendszert vett figyelembe az empirikus vizsgálatok során. Társadalmi státusnak „az egyének és a családok tipikus élethelyzetét” nevezte „az egyenlőtlenségi rendszerben”, s cáfolta a társadalmi rétegződés tisztán hierarchikus voltát.²³ Szintén a foglalkozásszerkezet által leírt rétegmódellet alternatívájaként, Utasi Ágnes kutatásai során életstílus-csoportokat határozott meg, és így határolta el egymástól a társadalom egyes csoportjait.²⁴ Nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság fejlődése volt elsődleges hatással azokra a nyolcvanas években született értekezésekre, melyek a társadalom szerkezetét az állami elosztás és a piac kettős dimenziójában ábrázolták.²⁵

A múlt rendszerben a szociológia csak a tudományos vizsgálatok objektivitását hangsúlyozva volt képes bizonyítani a létjogosultságát (a *valós* folyamatokra elvégre a hatalmon lévőknek is figyelmet kellett fordítaniuk) és megalkotni az identitását. E szerepfelfogásban – nevezzük így: „szocialista modernitásban” – a tudomány küldetéstudata, a fejlődésbe, az objektív tudományosságba, a társadalmi valóság megismerhetőségébe vetett hit leplezte el a hatalom ideológiájának kényszerű közvetett hatását, és ennek megfelelően építette fel a diszciplína saját mítoszait. Ebből a szempontból találó Tamás Pál elemzése a szociológia egyes időszakairól. A hatvanas években a szociológiai kutatás szerinte a „radikális társadalomkritika szerepét” töltötte be, a hetvenes évek elején „az osztálytársadalmi tudomány programjával” fellépő, később, a hetvenes évek második felében a „szaktudomány programját” megvalósító, a nyolcvanas években pedig „megállapodott diszciplínaként” jellemezhető.²⁶ A hivatalos ideológia mindazonáltal mindvégig behatárolta a szociológusok mozgásterét. Harcsa István egy interjúban ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Miután a szociológia eléggé a földbe nyomott tudományág volt, életben maradási stratégiájához tartozott, hogy igyekezett kompromisszumokat kötni, és nem fejfel menni a falnak.”²⁷ Számos téma vizsgálata így egészen a rendszerváltásig tabunak számított; hivatalosan például szegénységről sokáig nem eshetett szó, s végképp nem kirekesztett vagy leszakadó társadalmi csoportokról.²⁸ Ha valamely jelenséget

23 Kolosi 1984: 11–12.

24 Ő – mint hipotetizált életstílus-csoportokat – a következő fogyasztási-magatartási csoportokat határozta meg: „Elit”, „Intellektuális”, „Felső-mintakövető”, „Családorientált”, „Tárgyorientált”, „Kapcsolatgazdag”, „Kapcsolatszegény”, „Második gazdasággal kompenzáló”, „Robotoló”, „Elesett” (Utasi 1984). Az életstílus-vizsgálatokhoz lásd még Utasi 2000; Utasi–A. Gergely–Beckeházi 1996.

25 Szelényi Iván gondolatmenetének a lényege, melyet először *Szocialista vállalkozók* című könyvében (Szelényi 1988) fogalmazott meg az, hogy a nyolcvanas évekre „az értelmiség és a bürokrácia összefonódására épülő értelmiségi hatalmi projekt megbukott”, és ekkor „a bürokratikus uralkodó elit a második gazdaságban történő nyitással egy olyan stratégiát talált, mely működőképes alternatívája az értelmiséggel való hatalommegosztásnak”. A kor társadalmát úgy ábrázolta, hogy „a hatalom és a privilégiumok megszerzésében a meghatározó a politikai tőke birtoklása maradt, de ez kiegészült az értelmiségnek tett koncessziók nyomán jelentőségében felértékelődött kulturális tőkével, illetve a második gazdaság térnyerésével most újonnan megjelenő gazdasági tőkével.” (Szelényi 1996; ismerteti Valuch 2001: 106–107.)

26 Tamás 1985: 219–226.

27 Harcsa 1991: 41.

28 Amikor Kemény István 1970-ben megtartotta híres akadémiai előadását a szegénységről – e vizsgálat eufemisztikus elnevezéssel „Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata”

a szociológiai munkák szőrmentén mégis érintették, akkor azt eufemisztikusan írták le: „többszörösen hátrányos helyzetű”, „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyénekről, csoportokról, vagy elítélően magatartási hibákról, devianciákról beszéltek.²⁹ Ebben a diszkurzív mezőben teljesíthettek sajátos küldetést az olyan irodalmi alkotások – mint Fejes Endre *Rozsdatemetője* –, mely a munkásosztály mítoszát igyekezett szertefoszlalni, vagy a „leszakadók”, a „kirekesztettek” mindennapjait megjelenítő szociográfiai irodalom.

A rendszerváltozást követően az 1945 utáni társadalmi jelenségek iránt érdeklődő historiográfia – más hagyomány nem lévén – elsősorban ehhez az örökséghez fordulhatott. A történészek azonban, miközben adaptálták a szociológiai kutatás kategóriáit, eredményeit, úgy tűnik, teljességgel megfeledeztek a szociológia történetiségéről, történelméről. Ebben szerepe lehetett az egyes szerzők modernista szemléletének, annak, hogy Magyarországon a történészek a forrásokat s a „tudományos” szövegeket hagyományosan tények halmazának, egy faktuálisan ábrázolható valóság hű lenyomatának tekintik. S nyilván hatott a történetírásra az objektív tudományosságnak az a mítosza is, melyet a korabeli szociológia teremtett maga körül.

A különböző időszakokban született szociológiai munkák következtetéseinek automatikus átvétele olyan képet alakított ki a magyar társadalomfejlődésről a történetírásban, mely szerint a magyar társadalom az ötvenes években homogenizálódott, a hatvanas évektől kezdődően fokozatosan átalakult, majd az elkövetkező évtizedek során tovább differenciálódott. Jellegzetes például, ahogy Romsics Ignác a 20. század történetéről szóló összefoglaló munkájában a társadalmi csoportok formálódásáról – valójában a korabeli szociológia kategóriáiról – ír: „A magántulajdonosi rétegek felszámolása és a népesség foglalkozásszerkezeti átalakítása következtében a magyar társadalom nagymértékben homogenizálódott. Az 1960-as évek végétől lényegében három nagy társadalmi tömb alakult ki: a nem mezőgazdasági (ipari, közlekedési, kereskedelmi stb.) munkásoké, a mezőgazdasági dolgozóké (téesztagok és az állami gazdaságok munkásai) és a szellemi foglalkozásúaké. Ezekben belül természetesen számos további alcsoport különült el”.³⁰ A neves szerző megállapítása nyilvánvalóan a szociológia hatvanas években kialakított konszenzusos álláspontját tükrözi, mely azáltal teremtett lehetőséget a társadalmi struktúra és a mobilitás vizsgálatára, hogy a hatalom ideológiája számára kedves munkás-paraszt-értelmiség fogalmi hármassághoz igazította a foglalkozási csoportosításon alapuló kategóriarendszert. A történetírás fogalmi reflektálatlanságával magyarázható, hogy több történész, miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál.

A fentiek összefoglalásaként megkockáztatható az az állítás, hogy az egyes korszakokról szóló történeti munkák – gondosan alátámasztott, jegyzetapparátussal kísért –

---

címmel indulhatott meg –, átmenetileg eltávolították őt a Szociológiai Kutató Intézetből. A kutatás 1972-ben elkészült zárótanulmányát titkosították és a Statisztikai Hivatal elnökének pánccél-szekrényébe zárták (Vö. Kemény 1991: 183).

29 Szalai 2002: 35.

30 Ugyanitt megjegyzi, hogy „a főkategóriákon belüli csoportképződés egyik legfontosabb kritériumának a szakképzettség tekinthető” (Romsics 2000: 473).

megállapításai sok esetben nemcsak a vizsgált folyamatokból, hanem a szociológia múltjából, fogalomhasználatának változásából is következnek. S ugyancsak e fogalmakhoz kötődik a kor társadalmáról való mai tudásunk. Azok az elméleti modellek ugyanis, melyek évtizedekre meghatározták az empirikus szociológiai vizsgálatok adatait, következtetéseit – a fentiekben ismertetett módon – a foglalkozások többszempon্তু csoportosításán alapultak. Természetes tehát, hogy a 20. század második felének magyarországi társadalomtörténetéről szóló összefoglalás szerzője, aki egyébként kritikusan viszonyul a kor szociológiai irodalmához, a kérdéskör szakirodalmát áttekintve úgy találja: „miután az alap kutatások csak részlegesen állnak rendelkezésre, a rétegek elkülönítésére lényegében a foglalkozási viszony jellege és az ennek alapján meghatározható társadalmi pozíció kínálkozik.”³¹

TÁRSADALMI VÁLTOZÁS – A MOBILITÁSVIZSGÁLATOKRÓL

A honi szociológia lehetőségeit mindvégig meghatározta az a mozgástér, amelyet a párt tudománypolitikusai biztosítottak a kutatók számára, s amit a kutatók – többnyire kényszerűségből elfogadva az ideológiai korlátokat – mindvégig próbáltak tágítani. E speciális helyzettel magyarázható, hogy a társadalmi mobilitás vizsgálata miért kapott kiemelt jelentőséget a korban. Mivel a szocialista társadalomban a rendszer ideológiája szerint egyenlőségnek kellett uralkodnia, a kor társadalmát feltérképezni igyekvő szociológusok előtt kevesebb lehetőség nyílt a társadalmi rétegződés és több a mobilitás vizsgálatára, melynek kapcsán az egyenlőtlenlégek mérséklődését lehetett/kellett kimutatni.³² E téren a kutatók munkájukban nagyobb szabadságot élvezhettek, s mélyebb megfigyelésekre is módjuk volt.

A mobilitást kutató szociológusok eredetileg azt vizsgálták, hogy a hierarchikusan rendezettnek gondolt osztályok és rétegek között, milyen mozgások („társadalmi emelkedések és süllyedések”) figyelhetők meg. A magas társadalmi mobilitást feltehetőleg a 19. század közepének liberális filozófiája tette ideállá.³³ (A demokratikus társadalmakban eszerint az egyének származásától függetlenül esélye van az érvényesülésre, arra, hogy azt a pozíciót töltsse be, amit akar és amihez megvannak a képességei.) A társadalmi mobilitást ennek megfelelően általában a társadalom nyitottságának fokmérőjeként értelmezik. A társadalom nyitottságát, az egyének esélyegyenlőségét Magyarországon sem lehetett másképp, csak az egymásnak alá-, fölrendelt társadalmi csoportok közötti mozgások révén igazolni. Így azok a kuta-

31 Valuch 2001: 118.

32 „A minden mozog időszakban háttérbe kerültek a mozgások és a változások mögött meghúzódó társadalmi szerkezet, a változások közepette megszilárduló struktúrák és egyenlőtlenlégek. Csak az tűnt lényegesnek, ami az örökölt társadalmi szerkezettel történt, a hagyományos társadalomszerkezeti elemek viszonyában bekövetkezhetett, és nem irányult a figyelem a kialakuló új struktúrákra. Ezt a helyzetet erősítette az az ideológiai meggyőződés is, hogy a szocialista fejlődés nem más, mint az örökölt osztályegyenlőtlenlégek fokozatos megszüntetése, az egyenlőség birodalma felé vezető ugyan rögs, de egyetlen nyomvonalon vezető út.” (Kolosi 1982: 4.)

33 Róbert 1982.

tások, amelyek eredendően az egyenlőség mítoszát voltak hívatottak igazolni, valójában a szociológia hierarchikus szemléletét erősítették. E jelenség is jól szemlélteti, hogy a szociológiai kutatás – a megteremtett fogalmi nyelv bázisán – a korabeli hatalom ideológiájához és a nyugati szociológia main streamjének módszertanához és szemléletéhez egyaránt igazodhatott. Jellemző, hogy a nyolcvanas évek közepén egy magyar szociológus már a következőképpen fogalmazta meg az „értéktermelő és -közvetítő” társadalmi csoportok tézisé: „Maga a társadalom működik úgy, hogy városi zöldövezetben jobb lakni, mint tanyán, hogy a komfortos lakásban jobb élni, mint a komfort nélküliben, hogy a szabadságidő alatt jobb üdülni, mint dolgozni, hogy jobb sok húst fogyasztani, mint keveset, hogy jobb egyetemet végezni, mint tanulatlan segédmunkásnak lenni. Akkor is így van ez, ha a fenti megállapításokkal nem ért egyet minden ember...”³⁴

A fentebb ismertetett fogalmi hármasságból következően a mobilitáskutatások eredetileg a paraszt-, a munkásosztály és az értelmiségi réteg közötti elmozdulásokat írták le a foglalkozásszerkezet vizsgálata révén. Később a rétegmodell kínált lehetőséget a társadalmi változás sokrétűbb elemzésére. (Andorka Rudolf a mobilitásvizsgálatok során a munkajelleg-csoportokhoz hasonló társadalmi csoportokat különített el. Ez a modell lehetőséget kínált nemzetközi összehasonlításra – az Andorka által ismertetett amerikai és angol vizsgálatok ugyancsak a foglalkozások jellege alapján definiálták a társadalmi csoportokat³⁵ – illetőleg a korábbi népszámlálások adatainak felhasználásával történeti elemzésre is.³⁶) A társadalmi mobilitásvizsgálatok alaptétele – a kategóriarendszer átjárhatósága miatt – azonban továbbra sem változott, mely szerint Magyarországon a II. világháború után a mobilitás „főirányai” közé tartozott „a munkásságból és a parasztságból a vezető, az értelmiségi és az egyszerű szellemi foglalkozások felé” történő mozgás.³⁷ A magas mobilitási arányszámok a nyolcvanas évek előtt született szociológiai munkák többségében a korabeli társadalom demokratizálódását, nyitottságát jelzik a megelőző korszak, az „ellenforradalmi rendszer” társadalmához képest. E nyitottság fokmérőjének tekintették azt, hogy „a többi társadalmi osztályok, rétegek tagjai, leszármazottai utat találjanak az értelmiségbe.”³⁸ Ezt az állítást, s általánosságban a társadalmi változás pozitív, értékteremtő voltát – amint arra a következőkben rámutatok – utóbb többen megkérdőjelezték.

34 Kolosi 1984: 14–15.

35 Andorka 1970.

36 A legfőbb problémát a statisztikai adatok értelmezése során az jelentette, hogy az 1890 és 1930 közötti népszámlálások más kategóriákat alkalmaztak, mint a háború utáni népszámlálások és mobilitási adatfelvételek. Andorka Rudolf könyvében a népszámlálások eredményeit (az 1890. évi népszámlálástól kezdődően, de döntően az 1930. és 1949. évi népszámlálások adatait) vetette össze, illetőleg a mobilitási adatfelvételekkel egybeeső 1963. és 1973. évi mikrocenzusok adataihoz viszonyította azokat. E négy adatfelvétel alkalmával az apa foglalkozására is rákérdeztek a kérdezőbiztosok. (Előszőr az 1930. évi népszámlálás alkalmával Laky Dezső javaslatára került be a kérdőívbe a „Mi volt atyjának foglalkozása?” kérdés – Andorka 1982: 265.)

37 Andorka 1982: 73.

38 Andorka 1978: 71.

Az első megrendítő ütetést az egyenlőség (pontosabban az esélyegyenlőség tézise) 1967-ban szenvedte el. Kemény István 1963-as adatokat elemezve kimutatta, hogy a felfelé irányuló mobilitás Magyarországon kisebb volt, mint a fejlett országokban, s a jelentősnek gondolt mobilitási arányszámokat a foglalkozási szerkezet változásai önmagukban is magyarázzák. A szakalkalmazotti, termelésirányítói munkakörökben foglalkoztatottak számának emelkedése egyike volt az extenzív iparosítás következményeinek. A tanulmány végső soron azt sugallta, hogy a szellemi foglalkozásúak létszámának gyors növekedése, s általában a magas társadalmi mobilitás elsősorban a gazdaság fejlettsége és növekedési ütemének függvénye, nem pedig a politikai akaraté.³⁹

Többen rámutattak, hogy a társadalmi változás döntően strukturális (szerkezeti) mobilitás eredménye volt, így elsősorban a termelési struktúra, a foglalkozási szerkezet megváltozásán keresztül értelmezhető. A cirkuláris (helycserés) mozgások, melyek a társadalom nyitottságát bizonyíthatnák, jóval ritkábbak voltak a korban, sőt „az 1949. évi állapothoz képest még csökkent is” a gyakoriságuk.⁴⁰ (Mindazonáltal megjegyzendő, hogy e megállapítás ugyancsak azon az előfeltevésen alapul, miszerint a társadalmat hierarchikusan elhelyezkedő rétegek építik fel, melyek közt az egyének „fölfelé”, illetőleg „lefelé” mozoghattak.⁴¹) Szintén ezt az értelmezést támasztják alá azok az összehasonlító elemzések, melyek tanúsága szerint a volt államszocialista országok oktatási rendszereinek változása, az esélyegyenlőségek alakulása nem rajzolt ki sajátos keletközép-európai „mobilitási mintákat”.⁴² Ebből következik, hogy fontos ugyan a gazdasági, társadalmi viszonyok mellett a politikai szándékok vizsgálata, mivel a gazdasági, munkaerő-fejlesztési terveknek megfelelően – a gazdaság állapotából és természetesen a politikai prioritásokból is következően – a politikai akarat alakította az oktatási rendszert, de „nem a szocializmus per se az, amely más típusú társadalmi mobilitást okoz.”⁴³

Részben az összehasonlító vizsgálatok nyomán, részben talán politikai hatásra a nyolcvanas években fogalmazódott meg az 1945 utáni társadalomfejlődés kapcsán a modernizáció tézise, mely keretet kínált az egydimenziós mobilitásvizsgálatok adatainak újraértelmezéséhez. Eszerint az iparosodás határozta/határozza meg a társadalomfejlődés fő vonásait, s a politikai rendszerek eltérő volta ellenére a nyu-

39 Kemény 1991: 182.

40 Andorka 1982: 251.

41 A szociológiai munkák egy részére Magyarországon azonban már a hetvenes, nyolcvanas években sem volt jellemző e szemlélet mechanikus érvényesítése. Andorka Rudolf például már 1970-ben kritikával illette a fölfelé, illetőleg a lefelé irányuló mobilitás megjelölést, az egyes társadalmi pozíciók értékének viszonylagosságát hangsúlyozva: „a társadalmi csoportok nem alkotnak társadalmi hierarchiát. [...] Eppen ezért kerüljük a más mobilitásvizsgálatokban alkalmazott »fölfelé« és »lefelé« mobilitás fogalmát” (Andorka 1970, idézi Kozák 2002: 12). A korábban kizárólag makroszociológiai eszközökkel dolgozó mobilitásvizsgálatok átfogó kritikáját először Róbert Péter fogalmazta meg, ő a mobilitás új dimenzióinak feltárása érdekében javasolta az életútkutatás módszereinek alkalmazását (Róbert 1982). Történeti elemzésben újabban Kozák Gyula utalt rá, hogy problematikus a mobilitás, a társadalmi mozgások irányának meghatározása, a „fent” és a „lent” kategóriáinak elhatárolása (Kozák 2002: 19–21).

42 Müller–Lüttinger–König–Karle 1995.

43 Andorka 1995a: 420.

gati és a „szocialista” országok társadalomfejlődése hasonló fogalmakkal vizsgálható, sőt össze is hasonlítható.⁴⁴ Többen modernizációként értelmezték így azt a jelenséget, hogy az állam szinte kizárólagos szereplőjévé vált a gazdasági, társadalmi életnek, nőtt a termelésirányításban foglalkoztatott szellemiek, s a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az állami élet más szektoraiban (egészségügy, oktatás) alkalmazottak létszáma is. Kulcsár Kálmán 1980-ban megjelent könyvében úgy vélte, hogy a szocialista rendszer iparosítást és modernizációt vitt végbe a gazdaságilag és társadalmilag elmaradott Magyarországon.⁴⁵ A szociológusok az állam modernizációs funkciójának megfogalmazásával nyilvánvalóan befolyásolni kívánták az állampárti politikát, ugyanakkor legitimációs bázist is teremtettek a rendszer számára. A modernizációs elmélet térhódítása értelmezhető tehát annak jegyében is, hogy a szociológia még a nyolcvanas években is közös nyelvet beszélt a kádári hatalommal, illetőleg, hogy a „nyilvánosság szélesedésével” tovább erősödött befolyásoló, közvetítő szerepe.⁴⁶ Ennek fényében érthető a tézis gyors népszerűsége, erősen kérdéses azonban, hogy az a társadalmi változások kizárólagos kauzális magyarázataként átültethető-e a történetírói gyakorlatba, amint azt több történész teszi.⁴⁷

A modernizáció dinamikusabb felfogása szerint nem a központi hatalom, hanem az egyének modernizációs mozgalma (a mezőgazdasági kistermelés, a magánvállalkozások újraéledése) indította el a fejlődést. A jelenség ennek jegyében értelmezhető a társadalmi szerveződések és a pártállami törekvések egymásrahatásaként is. Az a körülmény, hogy az államhatalom bizonyos keretek között – a társadalomtól és a társadalomtudósoktól érkező üzenetek hatására – nem gátolta az egyének érdekérvényesítését, a hatalmi és az egyéni érdekek közötti egyensúly megeremtését, a rendszer fennmaradását szolgálhatta. A szociológia és a hatalom közötti interakciók egyik fő üzenete volt a korban, hogy az állam jó irányban tapogatózik, amikor uralmát a spon-tán modernizáció támogatásával próbálja legitimálni.⁴⁸ A pártvezetők a rendszer társadalmi bázisának tekinthették azokat, akiknek előnyei származtak a „modernizációból”, és a pártállam propagandája és életszínvonal-politikája talán tudatosan is törekedett e bázis szélesítésére. Mindazonáltal kérdéses, hogy e törekvések látszólagos vagy valódi egyensúlyát (a pártállami és az egyéni érdekek kölcsönhatását) nem a korabeli diskurzusok teremtették-e meg, a hatalom és a tudomány közötti folytonos párbeszéd eredményeként. Kiemelendő továbbá, hogy a modernizációs tézis – bár ezúttal a genealógiáját vizsgálom, nem pedig az érvényességi körét – a korabeli társadalom számos szereplőjéről megfelelően. Nem szól a perifériára szorult, kirekesztett egyénekről: azokról, akik a hatalom erőszakos természetét közelről ismerhették.

44 Aron 1964. A könyv 1967-ben jelent meg magyarul, s hamarosan zárolt anyaggá vált a könyvtárakban, mindazonáltal kétségkívül hatással volt a szociológusokra.

45 Kulcsár 1980, 1986.

46 Szalai 1994: 475; Léderer 2002: 148–149.

47 Romsics Ignác történelmi bestsellerré vált könyvében például a következő megállapítás olvasható: „A magyar társadalom foglalkozásszerkezeti átalakulása a gazdasági modernizáció természetes következménye volt, és alapvetően megfelelt a nemzetközi tendenciáknak” (Romsics 2000: 471).

48 Szalai 1994: 475.

A rendszerváltozást követően, amikor pedig lehetőség nyílt volna a honi és a nyugati társadalomfejlődés közti párhuzamok mélyebb vizsgálatára, inkább csak az elmúlt rendszerrel szembeni kritika hangjai erősödtek fel. Az új politikai, ideológiai helyzetben a historikusok többsége – a totalitarizmus-elméletek jegyében – az elmúlt rendszer bűneinek feltárására, a politikai elnyomó rendszer működésének leírására törekedett, és a gazdasági, társadalmi jelenségek kapcsán kivált a negatív tendenciákat hangsúlyozta. Ezzel magyarázható az „irányított mobilitás” fogalmának népszerűsége a történetírásban. Örkény Antal – 1989-ben megjelent írásában – irányított mobilitásnak az államszocialista országok mobilitási folyamatait nevezte, melyeket szerinte „a szigorú központi irányítás, a keretszámok központi tervezése, a társadalmi mozgások feletti szigorú kontroll, a teljes voluntarizmus” jellemezte. Elemzésében úgy vélte, hogy „az átalakulás legfontosabb kísérőjegyei a nagyfokú bizonytalanság, az átmenetiség érzése, a félelem állandósulása és a valamitől való menekülés motiváló ereje lettek.”⁴⁹

A politikai rendszer diktatórikus jellegének hangoztatása a történetírásban végző soron a társadalmi mobilitás egy „újfajta”, de szintén normatív alapon történő értékeléséhez vezetett. Az egyes szerzők e szemlélet jegyében a demokratikus jelen perspektívájából az elmúlt rendszer társadalompolitikai szándékaiból következő jelenségként értelmezik a társadalmi mobilitást és általában a társadalmi folyamatokat. S bár elutasítják a mobilitás korabeli értelmezéseit, gyakorlatilag kritika nélkül veszik át az egydimenziós – tehát a foglalkozásszerkezet elemzésén alapuló – mobilitásvizsgálatok eredményeit. (Ezzel szemben Andorka Rudolf sokat hivatkozott, *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című könyvében lépten-nyomon hangsúlyozza az alkalmazott vizsgálati módszerekben rejlő ellentmondásokat, az összehasonlító vizsgálat nehézségeit.)⁵⁰

A rendszerváltás időszakával kezdődően elsősorban szociológusok törekedtek annak a döntően történeti kérdésnek a megválaszolására is, mi lett a II. világháború előtti magyar középosztály sorsa,⁵¹ illetőleg, hogy folytatódott-e a polgárosodás folyamata valamilyen formában a fordulat évei után.⁵² Az e kérdéskorról szóló tanulmányok

49 Örkény 1989: 23, 26.

50 Vö. Andorka 1982.

51 Empirikus kutatások bizonyították, hogy a korábbi középosztályi csoportok leszármazottai a hatvanas évek végétől utat találtak a magasabb társadalmi pozíciót jelentő szellemi, értelmiségi státuszok felé. A polgári, középosztálybeli csoportok marginalizált helyzete mérséklődött a hatvanas évek végétől. A 80-as évek legmagasabb státuszú rétegének többsége már a II. világháború előtti középosztályból és alsó-középosztályból származott (Gáti–Horváth 1992: 81–97; Róbert–Sági–Utasi–Kovács 1995; Utasi–A. Gergely–Becskeházi 1996; összefoglalóan Valuch 2001: 99).

52 Meglehetősen nagy port vert fel Magyarországon Szelényi Iván *Szocialist Entrepreneurs* című 1988-ban megjelent könyve, melyben azt mutatta be, hogy a közép- és gazdagabb parasztsaládok a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől mezőgazdasági vállalkozásaik révén a (paraszt)polgárosodás útjára léptek, s így a korábban megkezdődött társadalmi folyamat folytatói lettek. A polgárosodást más jelenségek mellett (káderesedés, parasztosodás, proletarizáció) a szerző a késő kádárizmus egyik legfontosabb társadalmi jelenségének tekintette. Elméletét kritikusai elsősorban amiatt bírálták, mert polgárosodást tételezett az államszocialista rendszerben (Szelényi 1980a, 1980b). Vita Szelényi Iván *Szocialista vállalkozók* című könyvéről: Lengyel György, Juhász Pál, Kovács Imre, Hankiss Elemér és Bíró Dávid hozzászólásai (*Replika* 1990. 2.). A tanulmányt, a könyvet és az utóbbi kapcsán kiobbant vitát elemzi-ismerteti Kovács 1991.

annak dokumentumaiként is olvashatók, hogy miképp lehet érvényesíteni a társadalomtörténet fogalmi nyelvét a korabeli szociológia kategóriáival szemben.⁵³ (A korabeli társadalom – a szociológia és a társadalomtörténet hagyományainak megfelelően megjelentett – „kettős struktúrája” így voltaképpen a fogalmi nyelv „kettősségét” is jelentheti.) Az 1989 előtti történelemmel foglalkozó historiográfia nem követhette a szociológia rendszerváltás utáni alakváltozásait, mivel – saját jelenéből visszpillantva – mereven a történelmi időben zajló folyamatokra szegezte tekintetét – s miközben a történeti jelenségek megismerésén fáradozott, valójában a korabeli szociológia fogalmi nyelvét sajátította el. (Ezzel szemben megjegyzendő: ha az államszocialista időszak társadalmára a társadalomtörténet általánosan használt kategóriáit semmilyen tekintetben sem tartjuk érvényesnek, akkor problematikussá válik a Magyarországon és a nyugati demokráciákban megtapasztalt jelenségek, valamint az 1945 előtti és utáni társadalmi folyamatok összevetése, a „folytonosság avagy megszakítottság” kérdésének megválaszolása.) Horribile dictu, a történészek szemében a szocialista korszak differentia specificáját ma az a fogalmi nyelv jelenti, melyet a korabeli empirikus szociológia a hatalom ideológiájának vonzásában alkotott. A historiográfia ezzel egy, a pártállam ideológiáját közvetítő örökséghez köti magát.

Számos tanulmány szól arról, hogy a nyugati demokráciákban az egyes kormányok mennyiben voltak képesek befolyásolni a társadalmi folyamatok alakulását. Még hangsúlyosabban vetődik fel ez a kérdés az államszocialista rendszerek esetében, melyek az egész társadalom újjászervezésére tettek kísérletet. A népi demokráciákban a hatalom számára lényegi, a rendszer legitimitációját érintő kérdésnek számított a radikális társadalomátalakító törekvések megvalósítása, így a propaganda minden létező fórumon ezek sikerét hangoztatta. (A politika – a rendelkezésére álló kényszerítő és anyagi eszközök révén – mindent megtett annak érdekében, hogy ebbe a mederbe terelje a társadalomtudományos diskurzust is.) A társadalmi folyamatok irányítottsága korban – álláspontom szerint – elsősorban nem az egyének életstratégiáinak, mindennapjainak egyoldalú, erőszakos megváltoztatását jelentette, hanem a társadalmi diskurzusok felülről vezérelt átalakítását, és ebből a szempontból valóban a régi struktúrák lerombolását. A rendszer identitáspolitikája rátelepedett az alulról építkező társadalmi szervezetekre, abban az értelemben, hogy elnyomta, szinte láthatatlanná tette őket – mivel az ezeken alapuló identitások fogalmilag nem voltak artikulálhatók. Az elsődleges feladat így a munkás-paraszt értelmiség sztálini modelljén alapuló régi struktúrák, illetőleg a mobilitásról és a modernizációról szóló elméletek revíziója. Kérdéses azonban, hogy akkor, midőn a folytonosságot hangsúlyozzuk a társadalomfejlődésben, és a társadalomtörténet fogalmi nyelvének alkalmazhatósága mellett törünk lándzsát, nem egy újabb diskurzus intézményesülése, kizárólagossá válása előtt nyitunk-e teret. És nem feledke-zünk-e meg egy másik hatásairól?

Csak az egyének életvilágára, a kortárs hétköznapokra összpontosító kutatások révén mutatható meg – a korántsem omnipotens államhatalommal szemben – az

53 A polgárosodás fogalom alkalmazhatóságáról szóló vitákat ismerteti Csste 1997.

egyének szerepe a társadalmi folyamatok alakításában. Az individuum saját életvilágának a keretei között szinte kizárólagos definíciós hatalommal bírt. A korban azonban az egyéni értelmezések szűk nyilvánosságot kaptak, s csak kevésbé tudták befolyásolni a társadalmi diskurzusok alakulását; az állampárt viszont fogalmi-nyelvi diktatúrája, az *értelmezés hatalma* révén képes volt monopolizálni saját értelmezését. Ha nem tárjuk fel annak az identitáspolitikának a hatásait, mely maradandóan megalkotta a szocialista társadalom virtuális valóságát, és nem ismerjük az egyes diskurzusok – hatalmi, tudományos – természetét, működését, nem juthatunk közelebb a korabeli jelenségek megismeréséhez. A kérdés így nem pusztán az, hogy az egyéni tapasztalatok a korban megjelentek-e, s egyáltalában megjeleníthetők-e a történeti, szociológiai fogalomalkotás diszkurzív szintjein, hanem hogy e diskurzusok hatásai mennyiben formálták át az egyének tapasztalati világát.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

az MSZMP Központi Bizottsága Agit. Prop. Bizottságának iratai (M-KS. 288–41)

az MSZMP Központi Bizottságának iratai (M-KS. 288–4)

az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának iratai (M-KS. 288–7)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1970: *A társadalmi átrétegződés és demográfia hatásai Magyarországon*. 2. kötet, Budapest

Andorka Rudolf 1978: Az értelmiség társadalmi mobilitásának történeti alakulása. In: Huszár Tibor (szerk.) *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok*. Budapest

Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest

Andorka Rudolf 1995a: A rétegződésemélet haszna a mai magyar társadalomkutatásban. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 33–65.

Andorka Rudolf 1995b: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 393–425.

Aron, Raymond 1964: *La lutte de classes: nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris (magyarul: *Előadások az ipari társadalomról*. Budapest, 1967).

Burke, Peter: 1994: *History and Social Theory*. Cambridge

Csité András 1997: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* 3. 117–137.

Durkheim, Émile 1978: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest

Eley, Geoff – Nield, Keith 1995: Starting over: the present, the post-modern and the moment of social history. *Social History* 20. 3. (October 1995) 355–364.

- Ferge Zsuzsa 1966: Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság* 10. 23–36.
- Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése*. Budapest
- Fox-Genovese, Elisabeth – Genovese, Eugene D. 1988: The Political Crisis of social History: A Marxian Perspective. In uő: *Expanding the Past. A Reader in Social History. Essays from the Journal of Social History*. New York – London, 17–33.
- Fulbrook, Mary 2002: *Historical Theory*. London – New York
- Gáti Tibor – Horváth Ágota 1992: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle* 1. 81–97.
- Harcza István 1991: Interjú a társadalmi mobilitásról. (Készítette: Fleck Zoltán) *Replika* 1. 40–46.
- Hegedűs András 1964: A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. *Valóság* 5. 1–15.
- Horváth Sándor: „Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég.” In: Valuch Tibor (szerk.) *Mérlegen a XX. századi történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 345–358.
- Joyce, Patrick 1995: The end of social history? *Social History* 20.1. 73–92.
- Kemény István 1991: *Közélről s távolból*. Budapest
- Kemény István 1992: Előszó Max Weber: Gazdaság és társadalom című szemelvénygyűjteményéhez. In: uő. *Szociológiai írások*. Szeged, 23–51.
- Kolosi Tamás 1982: A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság* 11. 1–17.
- Kolosi Tamás 1984: *Státus és réteg. (Rétegződés-modell vizsgálat III.)* Budapest
- Kolosi Tamás 1987: *Tagolt társadalom*. Budapest
- Koselleck, Reinhart 2003: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: uő. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 121–145.
- Kovách Imre 1991: A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. Összegzés helyett. *Századvég* 2–3. 217–229.
- Kozák Gyula: 2002: A hatvanas éves társadalmáról. (Adalékok.) In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.) *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 11–35.
- Kulcsár Kálmán 1980: *A mai magyar társadalom*. Budapest
- Kulcsár Kálmán 1986: *A modernizáció és a magyar társadalom. Tanulmányok*. Budapest
- Léderer Pál 2002: *A szociológus, a módszerei meg a szövegei. Rögeszme-félék a mesterségről*. Budapest
- Müller, Walter – Lüttinger, Paul – König, Wolfgang – Karle, Wolfgang 1995: Osztályszerkezet és oktatási rendszer az ipari országokban. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 229–262.
- Novick, Peter 1990: *That Noble Dream. The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge
- Örkény Antal 1989: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság* 4. 20–34.
- Róbert Péter – Sági Matild – Utasi Ágnes – Kovách Imre 1995: *A középosztályok nyomában*. Budapest
- Róbert Péter 1982: Mobilitás és életút. In: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Budapest, 93–129.
- Róbert Péter 2000: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében*. Budapest
- Romsics Ignác 2000: *Magyarország története a XX. században*. Budapest
- Szabari Vera 2002: A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. *Századvég* 1. 65–81.
- Szalai Júlia 1994: Merengések a szociológiáról. *BUKSZ Tél*. 471–476.
- Szalai Júlia 2002: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 4. 34–50.
- Szántó Miklós 1998: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest

- Szelényi Iván 1980a: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Wisconsin
- Szelényi Iván 1980b: The Prospect and Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on the Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*.
- Szelényi Iván 1988: *Socialist Entrepreneurs*. Madison
- Szelényi Iván 1996: A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány* 4. 385–402.
- Tamás Pál 1985: Az új magyar szociológia útjai. Tudományszociológiai vázlat. *Világosság* 4. 219–226.
- Tamás Pál 1988: Egy szakma „Sturm und Drang” után: A magyar szociológia a nyolcvanas években. *Szociológia* 4. 455–485.
- Utasi Ágnes 1984: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Műhelytanulmány*. (Rétegződés-modell Vizsgálat V.) Budapest, 59–106.
- Utasi Ágnes 2000: *Középosztály – kapcsolatok*. Budapest
- Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila 1996: *Kisvárosi elit*. Budapest
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest
- Wehler, Hans-Ulrich 1998: Historische Sozialwissenschaft. Eine Zwischenbilanz nach dreissig Jahren. In: uő. *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München, 142–153.
- Wilson, Adrian 1993: A critical portrait of social history. In: uő. *Rethinking Social History. English Society 1570–1920 and its Interpretation*. Manchester – New York